

19. Yüzyıl Dua Kitaplarına Bir Örnek: Düzdil Kadınefendi Adına Hazırlanan En‘âm-ı Şerif

Zeyneb BAYSAL*

ÖZ

En‘âm sûresinin başka sûre ve dualarla birlikte güzel bir hatla yazılması ve tezyîn edilmesiyle hazırlanan En‘âm-ı Şerifler, Osmanlı toplumunda Kur‘ân-ı Kerim‘den sonra en çok okunan dua kitaplarından olmuştur. 19. yüzyıl En‘âm-ı Şerifleri, içeriklerinin ve süsleme özelliklerinin farklılığıyla diğer dönem En‘âm-ı Şeriflerinden ayrılmaktadır. Çalışmamızın konusu olan En‘âm-ı Şerif, 19. yüzyıl En‘âm-ı Şeriflerinden olup I. Abdülmecid‘in üçüncü kadını Düzdil Kadınefendi için hazırlanan, München Bayerische Staatsbibliothek‘te (Münih Bavyera Eyalet Kütüphanesi) Cod.turc.553 numarasıyla yer alan, H.1261/M.1845 tarihli En‘âm-ı Şerif‘tir. Eserin içerisinde Düzdil Kadınefendi‘nin kendi ağzından dua ve yakarılar, şifa talebine dair ayetler, dualar, virdler, tılsım özellikli mühürler ve vefkler yer almaktadır. Düzdil Kadınefendi, erken yaşta verem hastalığına yakalanmış ve bu hastalık sebebiyle erken yaşta vefat etmiştir. Muhtemelen bu dua kitabını hastalığı sebebiyle tertip ettirmiştir. Haremdeki bir kadınefendinin vereme yakalanması ve bunun üzerine içerisinde şifa talebine yönelik dualar barındıran bir dua kitabı tertip ettirmesi, söz konusu yazma eseri özel ve farklı kılmaktadır. Eser aynı zamanda tasavvufi bir karakter taşımaktadır. İçerisinde tasavvuf büyüklerinin isimleri ve bu isimlerin geçtiği dualar yer almaktadır. Eser, zengin süsleme özelliklerine sahiptir. Eserin tezhip üslubu barok-rokoko tarzında olup sepet, vazo, gül, papatya gibi bitkisel motifler yoğun olarak kullanılmıştır. Bitkisel motiflerde altın rengi yoğunlukta olmakla birlikte geniş bir renk skalası kullanılmıştır. Eserin barok-rokoko tarzındaki cildi, bitkisel bezeme özellikleri göstermekte olup yekşâh tekniğiyle oluşturulmuştur. Eserin içerisinde Hz. Muhammed‘in eşyalarından oluşan kutsal emanetlerin ve Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebî gibi kutsal mekanların minyatürleri

* Doktora Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk İslam Sanatları Bölümü, Konya/TÜRKİYE.

E-posta: zeynebbaysal@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1487-6287.

DOI: 10.32704/erdem.2025.88.049

Makale Gönderim Tarihi: 25.09.2024 - Makale Kabul Tarihi: 10.03.2025 (Araştırma Mk.)

yer almaktadır. Kutsal emanetlerin minyatürleri iki boyutlu olarak resmedilmişken, Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebî gibi mekanların minyatürleri ortografik ve paralel perspektifte resmedilmiştir. Eserin müzehhibi Hüseyin Efendi, hattatı Seyyid Muhammed Tâhir Efendi'nin öğrencisi Hafız Hasan Râşid Efendi'dir. Eseri üreten hattat ve müzehhibin isimleri bilinmekle birlikte eserin müzehhibinin kimliği konusunda bir karışıklık söz konusudur. Bu makalenin amacı, 19. yüzyılda Osmanlı haremindeki bir kadınefendi adına hazırlanan bu En'âm-ı Şerîf'i, hâmi-sanatkâr-içerik temelinde çok yönlü bir bakış açısıyla hem içeriği hem de süsleme özellikleri açısından inceleyerek, eseri üreten sanatçıların kimliğini ortaya çıkararak bu eserin Türk kitap sanatları tarihi içerisindeki yerini ortaya koymaktır. Çalışma, hem 19. yüzyıl dua kitaplarına dair yapılacak olan çalışmalara katkı sağlayacak hem de harem kadınlarının kitap hâmilliğine dair, Osmanlı haremindeki bir kadınefendinin mâli gücü ve tasavvufî eğilimine dair ileride yapılacak yenilikçi araştırmalara öncü olacaktır.

Anahtar Kelimeler: En'âm-ı Şerîf, Düzdil Kadınefendi, harem, yazma eser, rokoko, kitap patronajı.

An Example of 19th Century Prayer Books: En'âm-ı Sharîf Commissioned for Düzdil Kadınefendi

ABSTRACT

The En'âm-ı Sharîfs which were prepared by writing the sūrah of En'âm together with other sūrahs and prayers in beautiful calligraphy and ornamentation, became one of the most widely read prayer books in Ottoman society after the Qur'ân. 19th-century En'âm-ı Sharîfs differ from the En'âm-ı Sharîfs of other centuries with their different contents and decorative features. The En'âm-ı Sharîf, which is the subject of our study, is a 19th-century En'âm-ı Sharîf dated H.1261/M.1845 in the Bavarian State Library, prepared for Düzdil Kadınefendi, the third woman of Abdülmecid I. The manuscript includes prayers and supplications from Düzdil Kadınefendi's mouth, verses on the request for healing, prayers, and talismanic seals. Düzdil Kadınefendi suffered from tuberculosis at an early age and died at an early age due to this disease. She probably had this prayer book commissioned because of her illness. The fact that a lady in the harem contracted tuberculosis and had a prayer book compiled containing prayers for healing makes this manuscript special and distinctive. The manuscript also has a Sufistic character. It contains the names of Sûfî greats and the prayers in which these names appear. The manuscript has rich decorative features. The illumination style of the manuscript is baroque-rococo style, and floral motifs such as baskets, vases, and roses are used extensively. Although gold color is predominant in the floral motifs, a wide range of colors is used. The manuscript's binding features floral decoration and is arranged in yekşâh style. The manuscript includes miniatures of the holy relics of the Prophet Muhammad and sacred places. While the miniatures of holy relics were painted in two dimensions, the miniatures of sacred places such as Masjîd al-Harâm and Masjîd al-Nabî were painted in orthographic projection and parallel view. The illuminator of the manuscript is Hüseyin Efendi and the calligrapher is Hafız Hasan Râşid Efendi. Although the names of the calligrapher and the illuminator are known, there is confusion about the identity of the illuminator. This article aims to reveal the place of this prayer book in the history of Turkish book arts and to reveal the identity of the artists who produced this en'âm-ı sharîf by examining the content and ornamental features of this manuscript. This article will not only contribute to future studies on 19th-century prayer books, but will also pioneer future research on the financial power of a woman in the Ottoman harem, her Sufi tendencies, and the book patronage of harem women.

Keywords: Turkish rococo, Düzdil, En'âm-ı Sharîf, Ottoman manuscript, book patronage.

Giriş

En‘âm Suresi’nin diğer sure ve dualarla birlikte güzel bir hatla yazılması ve süslenmesiyle oluşturulan cüz ve kitapçıklara “En‘âm-ı Şerîf” ya da kısaca “En‘âm” denir (Işık 1995: 169-170; Devellioğlu 2012: 262). En‘âm-ı Şerîfler genellikle En‘âm suresi ile birlikte başka sûreleri de ihtiva ederler. Bazı en‘âm-ı şerîfler sadece En‘âm sûresini içerirken bazılarında ketebe sayfasından önce kısa ya da uzun bir dua yer almaktadır. Bazı En‘âmlarda şerhlerle birlikte tasavvuf geleneğinde yer alan; ayet, hadis, salavât, dua ve tesbihleri içeren, tarikat mensuplarının belirli zamanlarda okudukları, günlük veya haftalık olarak tekrarlanan virdler yer almaktadır (Bain 1999: 2). Bu En‘âm-ı Şerîfler bizzat tarikatların kurucuları tarafından tertip edilen metinlerin ilavesiyle, tarikatlara göre farklı şekillerde düzenlenmişlerdir (Memiş 2021: 85-99). Tereke defterlerinden öğrenildiğine göre Osmanlı toplumunda En‘âm-ı Şerîfler, Kur‘ân-ı Kerîm’den sonra en çok okunan kitaplar arasındadır (Sübev 2006: 274-75). Kurulan vakıflarla, türbelerde ve camilerde “En‘âmhân” isimli En‘âm-ı Şerîf okuyucularının günlük belirli bir ücret karşılığında En‘âm-ı Şerîf okuması şart koşulmuştur (C.EV./51–2535; AE.SMST.II./11–1079; AE.SMST.III./137–10767).

En‘âm-ı Şerîflerin içeriği ve düzeni; hâmişine, hattatına ve müzehhibine bağlı olarak değişkenlik göstermektedir (Göloğlu 2018: 35-36). Bununla birlikte, en‘âmların içeriği ve süslemesi yıllar içerisinde değişmiştir. Örneğin, 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılda, En‘âmlara gerçekçi tasvirler dahil edilmeye başlanmıştır. Bu dönem En‘âm-ı Şerîfleri yoğun süsleme özelliklerine sahip olup içeriğinde uzun dualar ve salavatlar yer almıştır (Bain 1999: 2).

Makalemizde incelediğimiz Düzdidil Kadınefendi adına hazırlanan ve Münih Bavyera Eyalet Kütüphanesi’nde Cod.turc.553 envanter numarasıyla bulunan En‘âm-ı Şerîf, içerisinde resme geçiş özelliği gösteren minyatürlerin, çeşitli ayetlerin, duaların, virdlerin, esmâların, şerhlerin, vefklerin, tılsım özellikli mühürlerin yer aldığı, son dönem En‘âm-ı Şerîflerindendir.

Son dönem dua kitaplarına ve En‘âm-ı Şerîflerine dair özellikle İngilizce dilinde olmak üzere yapılan farklı türde çalışmalar bulunmaktadır. (Bkz. Bain, 1999, Gruber 2014, Göloğlu, 2018, Memiş 2021). Çalışmamızı farklı kılan, çalışmamızda yalnızca yazma eserin görsel unsurları üzerine odaklanılmaması, yazma eserin bağlantılı olduğu unsurlarla birlikte hâmi-sanatkâr-içerik bağlamında

ele alınmasıdır. Yazma eserin bu üç ayak temel alınarak incelenmesi, 19. yüzyıl dua kitaplarının arasındaki yerini kapsamlı olarak ortaya koymayı hedeflemektedir.

Yazma Eserin İçeriğinin İncelenmesi

Eserin türü, ketebe sayfasında yazılı olduğu üzere En'âm-ı Şerif'tir. H.1261/M.1845 yılında tertip edilmiştir. *München* Bayerische Staatsbibliothek'te (Almanya/Münih Bavyera Eyalet Kütüphanesi) Cod.turc.553 numarasıyla kayıtlıdır. Kütüphaneye Hartung&Hartung müzayedesıyla aktarılmıştır. Münih Bavyera Devlet Kütüphanesi Doğu ve Doğu Asya Bölümü Başkanı Helga Rebhan tarafından aktarılan bilgiye göre eser, 25x16.5 cm ölçülerindedir (Rebhan 2010: 218). Eser, 220 varaktan oluşmaktadır. 33 sure, 80 dua, 61 minyatür içermektedir. Eserin hattatı, Karahisârî Hacı Hafız Hasan Râşid Efendi'dir. Müzehhibi Hüseyin Efendi'dir.

Bavyera Eyalet Kütüphanesi'ndeki esere dair verilen açıklamada, bu yazmanın Düzdil¹ Kadınefendi'nin² hastalığı sebebiyle kendisi adına sipariş edilip üretildiği söylenmiştir (<https://www.digitale-sammlungen.de/en/details/bsb00039219>). Fakat Düzdil Kadınefendi tarafından sipariş edilmiş olmasına dair herhangi bir ibare, eserin içerisinde geçmemektedir. Düzdil Kadınefendi, H.1261/M.1845 yılında, Şaban ayının on dördüncü gününde Beylerbeyi Sarayı'nda vefat etmiştir.³ H.1261/M.1845 yılı, aynı zamanda eserin oluşturulma tarihidir. Eserin içerisinde Düzdil

¹ Düzd-i dil terkibi, “gönül hırsızı” manasına gelmektedir. Bu terki isimleştiği için çalışmamızda “Düzdil” olarak kullanılmıştır (Sami 1899: 609,643).

² Düzdil (Düzd-i Dil) Kadınefendi, 1826 yılında Kuzey Kafkasya'da dünyaya gelmiştir. Kökeni Ubuh'tur. Babası Dişan Şihim Bey'dir. Annesi Abhazy'nın Çaçba hanedanındandır. Yanında dadısı Cican Hanım ve hizmetkârı Emine olmak üzere altı yaşında İstanbul'a gönderilmiştir. Sarayda özel bir eğitim almıştır. I. Abdülmecid'in baş ikbâli ve üçüncü kadını olmuştur. 1841'de Neyyire Sultan'ı, 1843'te Cemile Sultan'ı dünyaya getirmiştir. Erken yaşta verem hastalığına yakalanmıştır. Hava değişikliği için gönderildiği yerlerden daha da hasta olarak geri dönünce, öleceği anlaşılmıştır. Kızı Cemile Sultan, tüberküloz olmaması için sarayın başka bir bölümüne alınmıştır. Düzdil Kadınefendi, Şaban ayında H.1261/M.1845 tarihinde veremden vefat etmiş, Abdülmecid'in hareminden çıkan ilk kadınefendi cenazesi olarak Yeni Cami avlusundaki Havatin Türbesi'ne defnedilmiştir. Cemile Sultan, annesi vefat edince üç yaşında Abdülmecid'in çocuksuz kadınlarından Perestü Kadınefendi'ye evlatlık verilmiştir (Öztuna, 1996, 2/265; Brookes 2008: 280; Açıba 2007: 51-52; Süreyya 1996a: 11; Uluçay 1980: 142; Atalar 1981: 452; Sakaoğlu 2015: 427).

³ “1261 senesi Şa'bân-ı Şerif'in 14. günü Beylerbeyi Sarayı'nda terk-i 'âlem-i fânî eden müteveffîye Üçüncü Düzdil Kadınefendi merhumun duyûn-ı müteferrikası i'tâ buyrulmak için bâ-irâde-i şâhâne darphane-i âmireden gelip hazîne-i enderun-ı humâyûna irâd-ı humâyûn kayd olunan (444.981)”. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter (TSMA.d), 334, vr. 2.

Kadınefendi'nin kendi ağzından dua ve yakarışlar, şifa talebine dair çokça ayet, dua ve tılsım özellikli mühür yer almaktadır. Muhtemelen eser, Düzdil Kadınefendi'nin hastalığının ağırlaştığı, vefatına yakın bir tarihte tamamlanmıştır. Eğer eserin içerisinde Düzdil Kadın'ın kendi ağzından yakarış ve dualar yer almasaydı, bu dua kitabının Düzdil Kadınefendi'nin vefatı sonrasında, onun adına hazırlandığı söylenilebilirdi. Fakat Düzdil Kadınefendi, bu dua kitabını vefat etmeden hemen önce, hastalığının ağırlaşması ve vefatının yaklaştığı düşüncesiyle tertip ettirmiş olmalıdır. Eserin ketebe sayfasında, “Düzdil Kadın hazretlerine bu En‘âm-ı Şerif ketb olundu” ibaresinin yer alması da eserin Düzdil Kadınefendi hayattayken tertip edildiğine işaret etmektedir.

Yazma eserin içeriği ve bulundukları varak numaraları aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir:

Tablo 1.
Düzdil Kadınefendi Adına Üretilen En‘âm-ı Şerif'in İçeriğini Gösterir Tablo.

Bölüm İçeriği	Varak No	Bölüm İçeriği	Varak No
Delâilü'l-Hayrât ⁴ Vird-i Niyet Duası	Vr.2b-3a	Selâmetü'l Mizân Duası	Vr. 154a-154b
Fatihâ Sûresi	Vr. 3b	Berât-ı Şerif Duası	Vr. 155a-156a
Yâsin Sûresi	Vr. 4a-11b	Şükran Lillâhi Teâlâ bi- 'inâyetihî duası	Vr. 156a-157a
Yâsin Sûresi Duası	Vr. 11a-11b	El-Mağfirât-ı Minallah Duası	Vr. 157a-157b
Duhân Sûresi	Vr. 11b-15a	İsmü'llâhi'l 'Azîm Duası	Vr. 157b-159a
Duhân Sûresi Duası	Vr. 15a-16b	El-Kebîr Min 'İbâdî'z-Za'îf duası	Vr. 159a-160a
Ahkâf Sûresi	Vr. 16b-22a	Edâü's-Salât fi'l-Evkât Duası	Vr. 160a-161b
Ahkâf Sûresi Duası	Vr. 22a-22b	Hatmü'l-Kur'an Duası	Vr. 161b-164b
Fetih Sûresi	Vr. 23a-28a	Seyyidü'l İstiğfâr Duası	Vr. 164b-165a
Fetih Sûresi Duası	Vr. 28a-29a	Tecdid-i İmân Duası (Türkçe)	Vr. 165b-167a
Rahmân Sûresi	Vr. 28a-33a	Dînü'l İslâm ve Tefvîk-i'l-İmân Duası	Vr. 167a-167b
Rahmân Sûresi Duası	Vr. 33a-34b	Kabirde Cevâb Min Suâl-i Melekeyn-i Münkereyn Duası	Vr. 167b-168b
Vakîâ Sûresi	Vr. 34b-38b	Münâcât-ı Cenâb-ı Mevlâ duası (Türkçe)	Vr. 168b-169a
Vakîâ Sûresi Duası	Vr. 38b-41a	İstikbâl-i'l Ka'be Duası	Vr. 169a-169b
Mülk Sûresi	Vr. 41a-44a	Rivâyât-ı İmam Muhammed Duası (Türkçe)	Vr. 169b-170b

⁴ Şeyh Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî (ö. 870/1465) tarafından derlenen salavat mecmuasına verilen isim.

Mülk Süresi Duası	Vr. 44a-44b	El-Kebîrî'l-Mubârek Duası Şerhi (Türkçe)	Vr. 170b-171a
İnsân Süresi	Vr. 44b-47a	Beden Hıfz İçin Müdâvemmet Oluna Duası	Vr. 171a-171b
Nebe Süresi	Vr. 47a-50a	İsm-i Kutuplar duası (Türkçe)	Vr. 171b-172a
Nebe Süresi Duası	Vr. 50a-5b	Dareyn Selâmeti İçin Müdâvemmet Oluna Duası (Türkçe)	Vr. 172a-173a
Naziât Süresi	Vr. 50b-52b	Unutkanlık İçin Kıraat Oluna Duası (Türkçe)	Vr. 173a
Duhâ Süresi	Vr. 52b-53a	Hasan Basri'den Rivayet Edilen Dua (Türkçe)	Vr. 173b
İnşirâh Süresi	Vr. 53b	Diş Ağrısı İçin Kıraat Oluna Duası (Türkçe)	Vr. 173b-174a
Tîn Süresi	Vr. 54a	Havâssu'l 'Acîbe Şerhi Duası (Türkçe)	Vr. 174a-175a
Alak Süresi	Vr. 54b-55a	Tertîbü rivâyât-i Vâkıa' Min İbni Sirin duası (Türkçe)	Vr. 175a—175b
Kadr Süresi	Vr. 55a-55b	Fezâil-i Yâsin-i Şerif (Türkçe)	Vr. 175b-177a
Beyyine Süresi	Vr. 55b-56b	Münâcâtü'l Mubarek	Vr. 177a-177b
Zilzâl Süresi	Vr. 56b-57a	Salavâtü'ş-Şerife 'Ale'n-Nebî	Vr. 177b-180a
Adiyât Süresi	Vr. 57a-57b	Silsile-i Muhammedü'l Mustafâ (Türkçe)	Vr. 180a-180b
Kâria Süresi	Vr. 57b-58a	Vird-i Ramazân (Türkçe)	Vr. 180b-185b
Tekâsür Süresi	Vr. 58a-58b	Niyet-i Salât-i Ale'n-Nebî	Vr. 185b-188b
Asr Süresi	Vr. 58b-59a	Mühr-i İsm-i Celâl	Vr. 188b
Hümeze Süresi	Vr. 59a-59b	Şekl-i Mühri'n-Nübüvve	Vr. 189a-190a
Fîl Süresi	Vr. 59b-60a	Hilye-i Şerif (Türkçe)	Vr. 190b-191a
Kureys Süresi	Vr. 60a	Şemâil-i Ebûbekir	Vr. 191b
Mâûn Süresi	Vr. 60a-60b	Şemâil-i Ömer	Vr. 192a
Kevser Süresi	Vr. 60b-61a	Şemâil-i Osman	Vr. 192b
Kâfirûn Süresi	Vr. 61a-61b	Şemâil-i Ali	Vr. 193a
Nasr Süresi	Vr. 61b	İsm-i Rabbi'l Âlemîn	Vr. 193b
Tebbet Süresi	Vr. 61b-62a	İsmi'n-Nebî	Vr. 194a
İhlâs Süresi	Vr. 62a-62b	İsm-i Yâ Hannân Ya Mennân	Vr. 194b
Felak Süresi	Vr. 62b	Mührü'n-Nübüvve	Vr. 195b
Nâs Süresi	Vr. 62b-63a	Mubârek Göğsünde Olan Mühr	Vr. 196a
Fatihâ Süresi	Vr. 63a-63b	Mühr-i Süleyman	Vr. 196b
Bakara Süresi 1-5	Vr. 63b-64a	İsm-i Ebubekir	Vr. 197b
Ayete'l-Kürsî (Bakara Süresi 255. Ayet)	Vr. 64a- 64b	İsm-i Ömer	Vr. 198a
Amene'r-Rasûlû (Bakara Süresi 285-286. ayetler)	Vr. 64b-65b	İsm-i Osman	Vr. 198b

Me'sûratü'l-Mubârake ve 'Azîm Duaları (Âli İmrân suresi 18-19. ayetler ve 26-27. Ayetler, Tevbe suresi 128. Ayet, Kehf suresi 107-110. Ayetler)	Vr. 65b-67b	İsm-i Ali	Vr. 199a
Me'sûratü'l-'Azîm Duası Şerhi	Vr. 67b-69a	İsm-i Hasan	Vr. 199b
Me'sûratü'l-Mubârake (Bakara Sûresi 246. ayet)	Vr. 69a-69b	İsm-i Hüseyin	Vr. 200a
Me'sûratü'l-Mubârake (Âl-i İmrân Sûresi /181, Nisâ Sûresi /77)	Vr. 69b-70a	İsm-i Talha	Vr. 200b
Muttekîne min Zümrâtü'l-Fâizîn Duası (Mâide Sûresi /27)	Vr. 70b-71a	İsm-i Zübeyr	Vr. 201a
Me'sûratü'l-Mubârake Duası (Ra'd Sûresi /16, Müzzemmil suresi/20)	Vr. 71a-72b	İsm-i Abdullah	Vr. 201b
Yâsin Sûresi 1-12. ayetler	Vr. 72b-73a	İsm-i Abdurrahmân	Vr. 202a
Yedi Âyet-i Kerîmeler Duası Şerhi	Vr. 73a-73b	İsm-i Sâd	Vr. 202b
Yedi ve Seb' Âyet-i Kerîmeler duası (Tevbe Sûresi/51, En'âm Sûresi /17, Hûd Sûresi 6. ve 56. ayetler, Ankebût Sûresi /60, Fâtır suresi/2, Zümer Sûresi /38)	Vr. 73b-76b	İsm-i Saîd	Vr. 203a
Hâfızûne Âyet-i Kerîmeler Duası (Bakara Sûresi /238, Sâd Sûresi /41, Ra'd Sûresi /11, En'âm Sûresi /61, Bakara Sûresi /255, Fussilet Sûresi /12, Meâric Sûresi /29, Hûd Sûresi /86, Nisâ Sûresi /34, Şûrâ Sûresi /6, Meâric Sûresi /34, Tevbe Sûresi /112, Nisâ Sûresi /80, Kâf Sûresi /4, Nûr Sûresi /30-31, Hicr Sûresi /9, Mâide Sûresi /44, Kâf Sûresi /32, Burûc Sûresi /20-22, Sebe Sûresi /21, Yûsuf Sûresi /81, Mâide Sûresi /89, İnfitâr Sûresi /10, Târık Sûresi /4)	Vr. 76b-79a	Şerh-i Mübarek Mühr-i Kebîr (Türkçe)	Vr. 203b
Miftâhu'l- Cennet Duası, Sûretü'l-Fâtihatü'l Kitâb ve Seb'u Âyet-i Mekkiyye (Fatiha Sûresi, Yûnus Sûresi/57, Tevbe Sûresi /14, Nahl Sûresi /69, İsrâ Sûresi /82, Şuarâ Sûresi /80, Fussilet Sûresi /44)	Vr. 79a-84a	Resm-i Penç-i Hazret-i Muhammed	Vr. 204b
Men Yettekillâh Duası (Talak suresi 2 ve 3. ayetler)	Vr. 84a-84b	Resm-i Zülfikâr-i Hazret-i Ali	Vr. 205a

Salât-i ve's-Selâmi 'Ale'n-Nebîyyi'l-Kerîm/Kirâm Duası	Vr. 84b-87b	Resm-i Kadem-i Şerîf	Vr. 205b
Salavât-i Kebîr 'Ale'n-Nebîyyi'n-Nezîr Duası	Vr. 87b-89b	Resm-i Naleyn-i Şerîf	Vr. 206a
Salavât-i Kebîr 'A'le'n-Nebîyyi'l-Beşîr Duası	Vr. 89b-97a	Muhallefât-ı Rasûlullah	Vr. 206b
Munâcâtü'l- Kebîr minallâhi'l-'Azîzi'l-'Afîvvü'l- Kadîr Duası (Türkçe)	Vr. 97a-100b	Resm-i Hırka-ı Şerîf	Vr. 207a
El-Kebîri'l-Mubârek Lillâhi'l-Kadîr Duası	Vr. 100b-106b	Resm-i Sancak-ı Şerîf	Vr. 207b
Esmâü'l-Hüsnâ Tis'atûn ve Tis'üne Esmâ	Vr. 106b-110b	Resm-i Makâm-ı Mahmûd	Vr. 208a
Miftâhu'l Cennet Duası	Vr. 110b-113a	Resm-i Şecerat-i Tübâ	Vr. 208b
Hurûf-ı İsmü'n-Nebî	Vr. 113a-120a	Resm-i Gül-i Hazret-i Muhammed	Vr. 209a
Ecrü'l Kebîr Duası	Vr. 120a-128b	Resm-i Livâü'l-Hamd	Vr. 209b
Tebarekesmü Rabbike Zü'l Celâl-i ve'l-İkrâm Duası	Vr. 128b-131b		
Kelimetü't-Tevhîdî's-Şerîf Duası	Vr. 131b-133a	Resm-i Asâ-i Musâ	Vr. 210a
'Arşu'r-Rahmân Duası	Vr. 133a-139a	Resm-i Teber-i Muteber	Vr. 210b
İsmü'l-'Azâm Duası	Vr. 139a-141b	Mühr-i Âyete'l-Kürsî	Vr. 211a
Ahidnâme-i Şerîf Duası	Vr. 141b-143a	Kabe ve Mescid-i Nebî Minyatürleri	Vr. 211b-212a
Murâdât İçin Müdâvemet Oluna Duası	Vr. 143a-143b	Resm-i Dürülü Sancak-ı Şerîf	Vr. 212b
Şerhu'l Kebîr Duası (Türkçe)	Vr. 143b-144a	Resm-i Şecerat-i Hurma	Vr. 213a
İsmü'l 'Azâm Duası	Vr. 144a-145a	Resm-i Şekl-i Ali	Vr. 213b
Cemîlü'l Mubârek Duası	Vr. 145a-150b	Beytullâh-i Mekke-i Mükerrime Minyatürü	Vr. 214a
İsmü'l Hâfîzûn Duası	Vr. 150b-151a	Resm-i Sancak-ı Şerîf	Vr. 215a-217a
El-Kebîrî'l Mubârek min Cânib-i Hazret-i Mevlânâ Duası	Vr. 151a-152a	Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebî Minyatürleri	Vr. 217b-219a
İman ve Tasdik Bimâ Mâ Câe Bihî Min 'Indillâhi'l-Mennân Duası	Vr. 152a-153a	Ketebe Sayfası	Vr. 219b-220a
Sene-i Cedîd Duası	Vr. 153b-154a		

Eserin bazı sayfalarında Düzdil Kadınefendi'nin ismi yer almaktadır. Düzdil Kadınefendi'nin isminin geçtiği yerler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Vr.101b'de Düzdil Kadınefendi, Allah'ın kendisinin Kur'an okuyuşunu kabul etmesini ve mağfiretini diler: *"Yâ Râb tevfîkin ve lutfun ile günahkâr **Düzdil** kuluna kerem ve ihsân olunan rızâ-i pâkin için tilâvet eylediğim Kur'an-ı azîmü's-şân ve furkân-ı kerîmü'l-beyân ve salavât-i şerîfleri dergâh-ı izzetinde ve bârikâh-ı ulûhiyyetinde ahsen-i kabûl ile makbûl eyleyip kusurlarımıza rahmetinle mağfûr...."* Vr. 104b'de, okuduğu Kur'an-ı Kerim'in sevabını geçmişlerin ruhlarına bağışladığı yazılıdır: *"Senin birliğine varlığına ve cümle peygamberliğine imân göstermiş bu ümmetten ve sâir ümemlerden nesilleri kesilmiş hayr ile yâd eyleyenler kalmamış ricâl ve nisâdan her ne kadar ehl-i imân ve ehl-i İslâm ervâhları gelip geçtiler ise bu zaîfetü'l-hakîra bîçâre **Düzdil** kulundan cümle imân getirmiş ehl-i kubûra hediye eyledim."* Vr. 105b'de, Allah'dan af ve merhamet dilediği yazılıdır: *"Tilâvet eylediğim Kur'an-ı azîmü's-şân ve salavât-ı şerîflerin sevabından bu zaîfetü'l-hakîra mücrime bîçâre **Düzdil** kuluna kerem ve lutfun ile nasîb eyleyip maksûdun bi'z-zât olan ru'yet-i cemâlullah müşâhedesiyle cümle müminîn ve müminât ile beraber bu abd-i âsî müstağrak-ı bahr-i isyân **Düzdil** kuluna müyesser eyleyip rahmet ve inâyet ve imdâd eyle ya Râbbi'l-âlemîn."* (Şekil 12-13)

Eserin Tasavvufî Karakterine, Tılsım ve Şifa Özelliğine İşaret Eden Unsurlar

Düzdil Kadınefendi adına tertip edilen En'am-ı Şerif içerisindeki dualar, virdler, isimler ve resimler incelendiğinde eserin tasavvufî unsurlar barındırdığı görülmektedir.

Eserdeki dualarda adı geçen isimler bu tasavvufî karaktere işaret etmektedir. Vr.170b'deki ism-i kutuplar duasında, kişilerin isteklerinin gerçekleşmesi için on bir kutup adına çarşamba günleri Mülk suresini okumaları ve yedi azizlerin ruhuna bağışlamaları istenmektedir. Ahmed Mürsel, Ahmed Hanbel, Seyyid Ahmed Kebîr, Ahmed Busevî, Ahmed Gazâlî, Ahmed Hazrevî, Ahmed Câm, Ahmed Cu'bî, Ahmed Sabiyecânî, Ahmed Erkâm, Ahmed Râvende burada bahsedilen on bir kutuptur. Bu kişilerin hepsi tasavvufî bağlantısı olan kişilerdir. Örneğin; Ahmed Câm, Câmîyye tarikatının kurucusudur. Yazmada on bir kutuptan biri olarak adı geçen Sultan Ebu Saîd Ebu'l-Hayr'ın mürididir. Ebu Saîd'in müridlerinden birisi Nakşî zincirinde yer alan Ahmed Gazâlî'nin (İmam Gazâlî'nin kardeşi) mürşidi Ebu Ali El-Farmadî'dir (Uludağ 2019: 99-100). Yazmada on bir kutup

arasında zikredilen Seyyid Ahmed Kebîr, 19. yüzyılda Anadolu'da yayılmış olan Rufâî tarikatının kurucusudur (Şapolyo 1964: 449). İsmi Hasan Basri ile birlikte Rufâî zincirinde yer alır (Yücer 2003: 391). Vr.170b'de İmam Gazâlî'nin ismi geçmektedir. Vr.172a'da ve vr.172b'de Sultanu'l-Ârifin Sultan Bayezid, Sultan Ebû Saîd Ebu'l-Hayr, Sultan Mahmud Gâzî, Sultan Sencî Mâzî, Sultan Ali Musa, Sultan İsmail, Sultan İbrahim Ethem için Allah'ın rahmeti istenmiştir. Bu sultanlar tasavvuf tarihinde öne çıkan yedi sultanlardandır (Yedi sultan: İmam Ali Rızâ, Bâyezîd-i Bistâmî, İbrahim Ethem, Cüneyd-i Bağdâdî, Mahmud-ı Gaznevî, Selçuklu Hükümdarı Sencer) (Yazıcı 1994: 220-22). Sultanu'l-Ârifin Sultan Bayezid, yedi sultandan birisi olan Bâyezîd-i Bistâmî'dir. Adı, Nakşibendiyye tarikatının Hâlidîyye kolunun altın silsilesinde yer alır. Vr. 173a'da Hasan Basrî'den rivayet edilen bir dua bulunmaktadır. Hasan Basrî, tarikatlerin silsilelerinde önemli bir yere sahiptir. İsmi farklı silsilelerde geçmektedir (Uludağ 1997b: 291-93). Burada adı geçen isimlerin tasavvuf ve tarikatlarla bağlantılı isimler olduğu açıktır. Özellikle yazmada geçen rivayetlere ve dualara bakıldığında tasavvufi bir geleneği yansıttığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde bazı padişahların ve I. Abdülmecid'in Nakşibendiyye tarikatının Hâlidîyye koluna bağlı oldukları söylenilmiştir (Yıldız 2022: 131-46). Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Vâlide Sultan, Mekke'de Nakşibendî-Hâlidî Mahmud Cân için bir zâviye yaptırmıştır (Uludağ 1997a: 296). Mahmud Can'ın halifesi Bala Dergâhı Şeyhi Şumnulu Ali Efendi⁵ Adile Sultan'ın mürididir (Tanman 1991: 554-56; Uludağ 1997a: 296-99). Nakşibendiyye'nin Hâlidîyye kolu Kafkasya bölgesinde yaygındır ki (Algar 1997: 295-96) Düzdil Kadınefendi hareme Kafkasya'dan gelmiştir. Her ne kadar Düzdil Kadınefendi Osmanlı sarayına altı yaşında gelmişse (Açba 2007:51) ve Osmanlı sarayına gelmeden önceki yaşamı bilinmese de Osmanlı hanedan soyunun Nakşibendiyye tarikatı ile olan bu yakınlığı, Düzdil Kadınefendi adına tertip edilen yazma eserin tasavvufi arka planı hakkında fikir vermektedir.

Düzdil Kadınefendi'nin Enâm-ı Şerîfi, korunma amacıyla oluşturulmuş vefkleri ve tılsım mühürlerini, tarih boyunca teberrük amacıyla kullanıldığı bilinen kutsal emanetlerin resimlerini, şifa amacıyla yazılan ve okunan duaları barındırmaktadır.

⁵ Şumnulu Ali Efendi Nakşibendiyye-Müceddidiyye şeyhlerinden birisidir ve saray çevresi ile yakın ilişkiler içerisindedir.

İslam tarihinde Hz. Muhammed'in eşyaları ile insanların hastalandıkları ve sıkıntıya düştükleri zaman teberrük⁶ ettikleri bilinmektedir (Topaloğlu 2003: 71-95). Eserde Peñç-i Hazreti Muhammed, Zülfikâr-ı Hazreti Ali, Kadem-i Şerîf, Naleyn-i Şerîf, Muhallefât-ı Rasûlullah, Hırka-ı Şerîf, Şecerat-ı Tûbâ, Gûl-i Hazreti Muhammed, Livâü'l-Hamd, Asâ-i Musâ, Teber-i Mu'teber, Sancak-ı Şerîf gibi kutsal emanetlerin ve değerli eşyaların, Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebî gibi kutsal mekanların resimlerinin yer alması, bu En'âm-ı Şerîf'in Allah'tan şifa ve korunma amacıyla tertip edilip okunduğunu göstermektedir. Eserde yer alan, "murâdât için müdâvemet oluna duası", "beden hıfz için müdâvemet oluna duası", "unutkanlık için kıraat oluna duası", "diş ağrısı için kıraat oluna duası", şifa talebiyle okunan dualardandır. Eserde yer alan Mührü'n-Nübüvve, Mühr-i İsm-i Celâl, Mübârek Göğsünde Olan Mühr, Mühr-i Süleyman ise şifa özelliği barındıran ve bir muska görevi gören tılsım mühürlerindendir (Gruber 2014: 243). Aynı zamanda yazmada yer alan "Fatıma'nın eli", "zülfikar" gibi şekiller de tılsım özelliği taşıdığına inanılan sembollerdir.

Eserde ayrıca ilmü'l-hurûf⁷ ve havas ilmiyle⁸ alakalı olmak üzere esmâ ve vefkler⁹ bulunmaktadır. Bu eserde yer alan vefklerin çeşitli şekilleri hem Osmanlı sultan ve şehzadelerinin gömleklerinde tılsım olarak hem de çeşitli tarikat mensuplarının takkelerinde yer alan güllerde kullanılmıştır (Parladır 2014: 116-19; Atasoy 2005: 213-18). Hurûf-ı İsmü'n-Nebî, İsm-i Yâ Hannân Yâ Mennân, Esmâü'n-Nebî, İsm-i Ebubekir, İsm-i Ömer, İsm-i Osman, İsm-i Ali, İsm-i Hasan, İsm-i Hüseyin, İsm-i Talha, İsm-i Zübeyr, İsm-i Abdullah, İsm-i Abdurrahman, İsm-i Sâd, İsm-i Saîd, İsm-i Rabbi'l Âlemîn eserde yer alan bu esmâdandır. Vr.188b'de "Ya Allah" ismiyle oluşturulmuş, vr.214b'de Necm suresi 14-23. ayetlerle oluşturulmuş bir vefk bulunmaktadır. Vr.194b, "Yâ Hannân Yâ Mennân", vr.195a, "Ali" isimlerinin tekrarıyla tertip edilmiştir.

⁶ Teberrük, Hz. Muhammed'in sakalı gibi vücudundan çıkan nesneleri ve hırkası, sandaleti gibi eşyalarını vesile kılarak Allah'tan hayır ve şifa beklemektir. Detaylı bilgi için bk. (Topaloğlu 2003: 71-95).

⁷ Harflerle rakamlarda tabiat ve hadiseleri etkileme gücünün bulunduğu veya bunların gaybdan haber vermede yararlı olduğu iddiasına dayanan ilim (Bozhüyük 1998: 397-401).

⁸ Nesnelerle harf, kelime ve duaların gizli özelliklerinden faydalanarak gaybdan haber verdiği veya varlıklar üzerinde etkili olduğu ileri sürülen bir ilim (Çelebi 1997: 517-21).

⁹ Harf, rakam, kelime, esmâ-i hüsnâ, âyet ve sûrelerin belli bir düzene göre kareler içine yazılarak bunda bâtinî mânalar arayan bir tılsım türü (Çelebi 2012: 605-7).

Eserin Sanatçıları ve Kimliklerine Dair Karışıklıkların Giderilmesi

Vr. 220a'da durak işaretinin içerisinde “zehhebehû Hüseyin 1261” şekliyle geçtiğine göre eserin müzehhibi Hüseyin Efendi'dir. Bu dönemin arşiv belgelerinde ve yazma eserlerinin ketebe sayfalarında, “Müzehhib Hacı Hüseyin Hüsnü Efendi”, “Yenibahçeli Mücellid Hüseyin Efendi” ve “Mücellid Hüseyin Efendi” olmak üzere üç farklı Hüseyin Efendi'nin ismi geçmektedir. Eserin müzehhibi Hüseyin Efendi'nin bu kişilerden hangisi olduğu; literatür, döneme ait diğer yazma eserler, arşiv belgeleri incelenerek tespit edilebilir. Bu kişiler birbirlerinden bağımsız kişiler olabilecekleri gibi aynı kişiler de olabilirler. Kaynaklarda bu sanatçıların isimlerine dair farklı bilgiler vardır. Bu sanatkarların eserlerindeki künyeleri, öğrencileri ve kaynaklarda geçen bilgilerle, aynı dönemde üretilmiş eserlerin süsleme özelliklerinin karşılaştırılmasıyla bir sonuca varılabilir.

Hüseyin Hüsnü Efendi'den başlamak üzere sanatçılara ve kimliklerine yakından bakarak kişileri ayırt etmeye ya da birleştirmeye çalışacağız.

Hüseyin Hüsnü Efendi¹⁰, müzehhip olmasının yanı sıra çiçek ressamıdır. Rokoko tarzına farklı yorumlar getirerek rokoko üslubunu Türk tezhip sanatına yaklaştırmıştır (Derman 2013: 495; Tanındı 2009: 240). Mekke ve Medine tasvirlerini ustalıkla resmetmiştir (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi/A5768; Güler 2017: 194). Çoğu eserini, “min telâmîzi Ahmed (Ahmed'in öğrencilerinden)” şeklinde imzalamıştır. Ünver, burada adı geçen Ahmed'in, Hezargrâdi Ahmed Atâullah olduğunu söylemektedir. Bazı eserlerini-şimdiye kadar bilinenler- “**Hüsnü**” ve “**Hüseyin Hüsnü**” isimleriyle imzalamıştır (Ünver 1981:237-53). Sanatçının H.1237-1298/M.1821-1880 tarihleri arasında oluşturulmuş birçok eserde imzası bulunmaktadır. Öncesi ve sonrasıyla birlikte müzehhip, altmış yıldan fazla süren bir sanat hayatı geçirmiştir.¹¹

¹⁰ Mücellitbaşı Salih Efendi, Mustafa Reşit ve Es-seyyid Mehmed isimli sanatçılar çağdaşlarındandır (Ünver 1955: 21-25; Özkeçeci ve Özkeçeci 2022: 49).

¹¹ Sanatçının isminin ilk görüldüğü yer H.1237 tarihli bir zerendûd hilyedir. Hafız Mehmed Raşid Efendi (ö.1875) tarafından yazılmış, H. 1264 tarihli Delâilü'l-Hayrât, Hüseyin Hüsnü Efendi tarafından H.1271 tarihinde tezhiplenmiştir. 1854 tarihli Delâilü'l-Hayrât (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler/A5768), Hüseyin Hüsnü Efendi tarafından tezhiplenmiştir. Raşid Efendi tarafından yazılmış H. 1258 tarihli bir Kur'an-ı Kerim Hüseyin Hüsnü Efendi tarafından tezhiplenmiştir. Bu eseri Seyyid Ahmed Efendi'nin talebesi olarak imzalamıştır. Hüseyin Hüsnü Efendi, H. 1271, 1273, 1276 tarihli, Muhammed/Mehmed Râşid Efendi tarafından yazılan üç Kur'an-ı Kerim'i tezhiplenmiştir. Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin H. 1287 tarihli hilyesini, Mehmet Şevki Efendi tarafından yazılan H. 1295 tarihli Kur'an-ı Kerim'i ve En'am-ı Şerif'i tezhiplenmiştir. Şevki Efendi, Hüseyin Hüsnü Efendi'ye birçok levha ve tezhip siparişi vererek onu eğitmiştir. Sami Efendi'ye ait olan H. 1298 tarihli zerendûd levha, “Hüsnü” imzası taşımaktadır. Bu levha sanatçının son eseridir.

19. yüzyılda dönemin ünlü hattat ve müzehhipleri sanat eserlerinin üretildiği dükkanlara eserlerini vermektedirler. Bu dükkanlar, sanatkarların uğrak yeri olan, dönemin sanat zevkinin tartışıldığı ve aktarıldığı mekanlardır. Hüseyin Hüsnü Efendi'nin dükkanı, bu mekanların en bilinenlerinden birisidir (Derman 2013: 507-8). Mücellid Hüseyin Efendi'nin de Bayezit'te bir dükkanı olduğu bilgisi vardır (Başagaoglu 2003: 220). Aynı kişiler olduklarına dair bir çıkarım yapmak, yalnızca bu bilgiyle mümkün olmasa da iki sanatkarın da Bayezit'te dükkanının olması aralarında bağlantı kurmamızı sağlayacaktır.

Süheyl Ünver, Hüseyin Hüsnü Efendi'nin öğrencilerinin tamamının ismi bilinmese de bazı sanatçıların onun halefi olabileceğini söyler. Mücellid Hazreti Şehriyarî Müzehhib Ali Râgıb Efendi ve Seyyid Hacı Ahmed Efendi¹² bu kişilerdendir. Huart, Hacı Ahmed Efendi'nin, Medine hatlarını süsleyen Hacı Hüseyin Efendi'nin talebesi olduğunu söylemiştir (Huart 1908:345). Medine hatlarını süsleyen kişi, arşiv belgelerine göre Yenibahçeli Mücellid Hüseyin Efendi'dir (BOA, A.MKT.MHM., 169/68; BOA, A.MKT.NZD., 270/49). Süheyl Ünver, Hacı Ahmed Efendi'nin Hüseyin Hüsnü Efendi'nin öğrencilerinden birisi olduğunu söylemekle birlikte (Ünver 1955: 21-25) müzehhib ve mücellid Hüseyin Hüsnü Efendi ve Yenibahçeli Hüsnü Efendi'yi çağdaş göstererek farklı kişiler olarak ele almıştır (Bu sanatkardan Yenibahçeli Hüseyin Efendi değil de Yenibahçeli Hüsnü Efendi olarak bahsetmesi ilginçtir) (Ünver 1981: 239).

Hüseyin Hüsnü Efendi'nin talebelerinden birisi de Zühdî'dir. Tezhiplendiği 1869 tarihli Kur'ân-ı Kerîm, Sakıp Sabancı Müzesinde'dir (Env.100-266). Bu eserde “zehhebehû Zühdî min telâmîzi Hüseyin Hüsnî” yazılıdır. Bu dönemde bir de hem hattat hem de ressam olan Medine Hattatı Abdullah Zühdî Efendi (ö.1879) vardır (Derman 1988: 147). Arşiv belgelerinde kendisinin “Ebniye-i ‘Aliyye-i Muhammed (Mescid-i Nebî)” hattatı olduğu ve (Yenibahçeli) Mücellid Hüseyin Efendi'nin ona muâvenet etmek için gönderildiği geçmektedir (BOA, A.MKT.MHM., 169/68; A.MKT.NZD., 270/49). H. 1280/M.1863 tarihinde Yenibahçeli Mücellid Hüseyin Efendi, Medine'deki çalışmalarından dolayı ödüllendirilmiştir (BOA, A.MKT.

(Ünver 1955: 21-25, 1981: 237-53; Derman 2013: 495-509; Güler 2017: 194).

¹² Ahmed Efendi, hocasıyla birlikte Medine'deki hatları süslemiş ve Mısırlı Kamil Paşa için eşsiz bir Kur'ân-ı Kerîm yapmıştır. Huart 1908: 345; Derman, “Ravza-i Mutahhare'nin Hattatı: Abdullah Zühdî Efendi”, *Fikriyat Dergisi*, (2021), <https://www.fikriyat.com/yazarlar/ugur-derman/2021/03/19/ravza-i-mutahharenin-hattati-abdullah-zuhdi-efendi>. Sultan II. Abdülhamdi'nin eşi Müşfika Hanım'a sunduğu 1871 tarihli mushafı tezhiplayen de Hacı Ahmed Efendi'dir (Derman 1994: 85-92).

MHM., 169/68; A.MKT.UM., 497/27; MVL, 767/14; İ.MVL., 486/22041; MVL, 766/63) Abdullah Zühdî, aynı zamanda ressam olarak bilindiği için Sakıp Sabancı Müzesi’ndeki yazmada geçtiği üzere Hüseyin Hüsnü Efendi’nin talebelerinden olan Zühdî ile aynı kişiler olabilir. Fakat Sakıp Sabancı Müzesi’ndeki yazmada, hocanın değil talebenin ismi Zühdî olarak geçmektedir. Belki Hattat Abdullah Zühdî Efendi, Medine’de birlikte çalıştığı Yenibahçeli Mücellid Hüseyin Efendi’den tezhip çalışmış ve bu yüzden eserlerini onun öğrencisi olarak imzalamıştır.

Hacı Hüseyin Hüsnü Efendi’nin ismi bilinen diğer iki öğrencisi ise Müzehhip Tevfik Efendi ve Trabzonlu Osman Yümni Efendi’dir.

Trabzonlu Osman Yümni Efendi (ö.1917), Hüseyin Hüsnü Efendi’nin talebelerinden birisi olup, II. Sultan Abdülhamid döneminin sanatkarlarından (Hülagü, Batmaz ve Alan 2011: 223; <https://www.ketebe.org/sanatkar/osman-yumni-efendi-708>).

Müzehhip Tevfik Efendi, Hacı Hüseyin Hüsnü Efendi’nin en bilindik talebelerinden birisidir. Huart, Tevfik Efendi’yi, “Hacı Hüseyin’in öğrencisi” olarak verir (Huart 1908: 345). Tevfik Efendi, Osmanlı Devleti tarafından Paris’e gönderilmiştir ve “paşa” ünvanı tevcih edilmiştir (Derman 2013: 495-509). Bu dönemde Tevfik Paşa isimli birçok kişi olmasına ve kaynaklarda adı geçmesine rağmen yalnızca Ferik Tevfik Paşa, Hacı Hüseyin Efendi’nin talebesi olduğu söylenen Tevfik Efendi ile uyum sağlamaktadır. Çünkü kaynaklara göre Ferik Tevfik Paşa, “paşa” ünvanına sahiptir ve 1835 yılında Paris’e gönderilmiştir (Uzluk 1924: 205). Yıldız’daki Orhaniye Kışlası’ndaki camiye süslemiş ve Alaeddin Bey’in yazılarını tezhiplenmiştir (Huart 1908: 345; Derman 1994: 85-92). Bursa Ulu Cami’nin mihrabındaki barok süslemeleri yapmıştır (Yavaş 2012: 88-89). Sicil-i Osmânî’de ise bahsedilen özelliklere uyan başka bir Tevfik Paşa’dan bahsedilmemektedir (Süreyya 1996b: 1633).

Hüseyin Efendi tarafından tezyin edilen Düzdildil Kadınefendi’nin En‘âm-ı Şerif’inin cilt süslemesi ile Mücellid Hüseyin Efendi tarafından bezenmiş, Sakıp Sabancı Müzesi’nde yer alan H.1279/M.1862-1863 tarihli Kur’ân-ı Kerîm’in (Env.100-0057) cilt süslemesi aynı elden çıkmışçasına benzer özellikler taşımaktadır. (Şekil 1-2) Düzdildil’in En‘âm-ı Şerif’inin müzehhibi Hüseyin Efendi ile Sakıp Sabancı Müzesi’nde yer alan Kur’ân-ı Kerîm’in cilt süslemesini yapan Mücellid Hüseyin Efendi’nin aynı kişi olduğu, Hüseyin Efendi’nin aynı zamanda mücellid olup tezhipteki eserlerin ciltleri de yaptığı, bu eser kıyaslamasına bakılarak söylenilebilir.

Şekil 1. Düzdildil Kadınefendi'nin
En'am-ı Şerif'i.

Şekil 2. Sakıp Sabancı Müzesi'nde
yer alan Kur'an-ı Kerim.

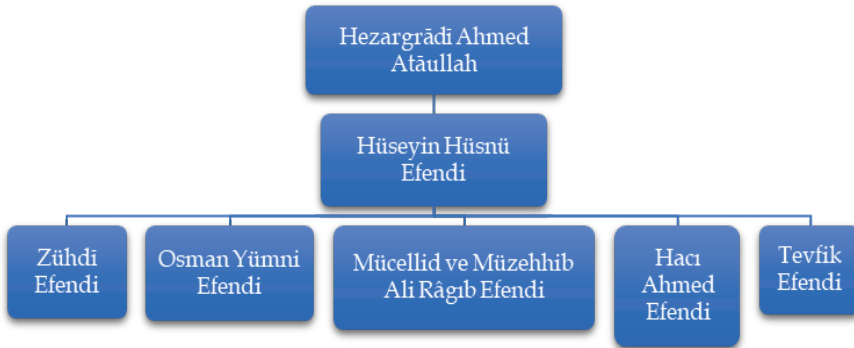
Düzdildil'in En'am-ı Şerif'inin müzehhibi ve mücellidi Hüseyin Efendi'nin, Sakıp Sabancı Müzesi'ndeki eserin mücellidi Hüseyin Efendi ile aynı kişi olmasının kuvvetle muhtemeldir. Peki Düzdildil'in En'am-ı Şerif'inin sanatkarı Hüseyin Efendi, Müzehhip Hüseyin Hüsnü Efendi ve Yenibahçeli Mücellid Hüseyin Efendi ile aynı kişiler olabilir mi? Hüseyin Hüsnü Efendi'nin hem müzehhip hem de mücellid olduğu bilinmektedir (Ünver 1981: 239). Hüseyin Hüsnü Efendi'nin eserlerini rokoko tarzında vermesi, aynı zamanda mücellid olması, Düzdildil'in En'am-ı Şerif'inin H.1261/M.1845 yılında tertip edilmiş olması, Hüseyin Hüsnü Efendi'nin de bu tarihlerde birçok eser vermiş olması, Düzdildil'in En'am-ı Şerif'inin sanatkarının Hüseyin Hüsnü Efendi olabileceğine işaret etmektedir.

Düzdildil'in En'am-ı Şerif'inin sanatkarı Hüseyin Efendi'nin, Mescid-i Nebî hatlarını süsleyen Yenibahçeli Mücellid Hüseyin Efendi ile aynı kişiler olup olmadığına dair ise kesin bir şey söylemek güçtür. Yukarıda ele aldığımız üzere Hüseyin Hüsnü'nün öğrencisinin Zühdî olması, Yenibahçeli Mücellid Hüseyin Efendi'nin de Medine'de Abdullah Zühdî isimli bir sanatkarla çalışması, Düzdildil'in En'am-ı Şerif'inin sanatkarı Hüseyin Efendi'nin aynı zamanda eserin cildini yapması ve mücellid olması dışında arada bağlantı kurmamızı gerektirecek başka bir veri bulunmamaktadır.

Hüseyin Hüsnü Efendi'nin ve Yenibahçeli Mücellid Hüseyin Efendi'nin aynı kişiler olabileceğini varsaymamıza ise Sicil-i Osmânî'de Yenibahçeli Hüseyin Efendi'nin oğluna dair verilen bilgiler mani olmaktadır.

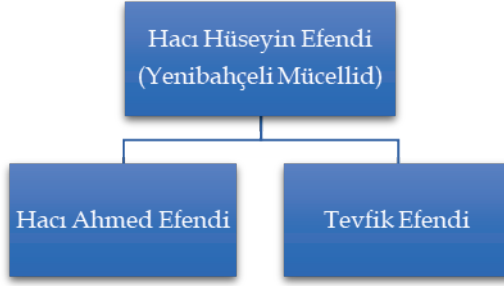
Sicil-i Osmânî'ye göre Evkaf Nezâreti ciltçisi Yenibahçeli Hüseyin Efendi'nin oğlu Mehmed Murad Efendi, İstanbul'da H.1293/M.1877 yılında doğmuştur (Süreyya 1996b: 1633). Hüseyin Hüsnü Efendi'nin yaklaşık altmış yıllık bir sanat hayatı olduğunu ve bilinen eserlerini H.1237¹³-1298/M.1821-1880 tarihleri arasında oluşturduğunu daha önce belirtmiştik. Eğer Hüseyin Hüsnü Efendi ve Yenibahçeli Mücellid Hüseyin Efendi aynı kişilerse, Mehmed Murad Efendi doğduğunda babası Hüseyin Hüsnü Efendi'nin mantıken yetmiş yaşından ileri bir yaşta olması gerekmektedir. Bu tarih karşılaştırması Hüseyin Hüsnü Efendi ile Yenibahçeli Mücellid Hüseyin Efendi'nin farklı kişiler olduğuna işaret etmektedir.

Sonuç olarak Düzdil Kadınefendi'nin En'am-ı Şerif'inin müzehhibi ve mücellidi olan Hüseyin Efendi, Hüseyin Hüsnü Efendi ile aynı kişi olabilecekken Mücellid ve Müzehhib Yenibahçeli Hüseyin Efendi ile aynı kişi olduğunu söylemek için yeterli delil bulunmamaktadır. Bu dönemde sanatkarlar çeşitli sanat dallarında eserler üretmişlerdir. Bir sanatçı aynı anda hem tezhip hem cilt hem hat sanatıyla aynı anda ilgilenip eser verebilmektedir. Aynı zamanda bir dönem içerisinde aynı isimde çok sayıda sanatçı bulunmaktadır. Bu nedenle kesin sonuçlara varmak güçtür. Sanatçıların kimliklerinin aydınlatılması, adı geçen sanatçılara ilişkin daha fazla yazma esere ve bilgiye ulaşılmasıyla mümkün olacaktır. Kaynaklara dayalı olarak oluşturduğumuz tabloda, bahsettiğimiz sanatçıların hoca-talebe ilişkileri görülmektedir. (Tablo 2-3).

Tablo 2. Sanatçıların hoca-talebe ilişkilerini gösterir tablo.

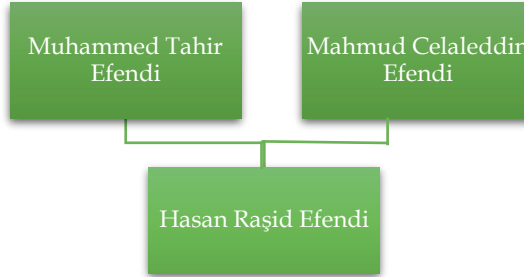
¹³ Derman, Hüseyin Hüsnü Efendi'nin ilk bilinen eserinin H.1237 tarihli olduğu bilgisini verirken bu eserin ne olduğuna ve nerede olduğuna dair herhangi bir kaynak göstermemiştir (Derman 2013: 504).

Tablo 3. Huart’a göre sanatçıların hoca-talebe ilişkilerini gösterir tablo (Huart 1908:345).

Vr. 220a’da “ketebehû ez’afu’z-zuefâ ve türâbü akdâmi’l-kudemâ-i Hafız Hasan Raşid el-müderrişü bidâri’l-hilâfeti’l-aliyye, min telâmîz-i Es-seyyid Muhammed Tahir Efendi, ğufıra zünûbuhumâ sene H. 1261” şekliyle geçtiğine göre eserin hattatı, Seyyid Muhammed Tâhir Efendi’nin öğrencisi Hafız Hasan Râşid Efendi’dir.¹⁴ Eserin müzehhibinin isminin altında da aynı tarih (1261) yazılıdır. Bu nedenle eser aynı zamanda yazılmış ve tezhiplenmiştir.

Hattatların hoca-talebe ilişkileri Tablo 4.’te gösterildiği gibidir.

Tablo 4. Hattatların hoca-talebe ilişkilerini gösterir tablo.

Eserin Süsleme Özelliklerinin Genel İtibariyle İncelenmesi

Cilt Özellikleri

Eserin arka iç kapağının ve miklebin iç kısmının zemin rengi, bordo-kahverengi tonlarında olup ön dış kapağın ve miklebin dış kısmının zemini

¹⁴ Hasan Râşid Efendi, “Karahisârî” olarak bilinir. İcâzetini Mahmud Celâleddin Efendi ve Hacı Muhammed Tahir Efendi’den almıştır. İstinsah ettiği 1847 tarihli Delâil nüshası Süleymaniye Kütüphanesi’ndedir (Pertevniyal-33). Mezarı, Karacaahmet Mezarlığı’ndadır. Mezar taşındaki bilgiye göre Ramazan ayının üçünde H.1273/M.1857 tarihinde vefat etmiştir. “Şeyhü’l-hattâtîn/hattatların şeyhi” ünvanına sahiptir (Konyalı 1977: 401-2; Güler 2017: 182; Kınalı 2007: 125).

yeşil renktedir. Eserin cildi, bitkisel bezeme özellikleri göstermektedir. Eser desen ve teknik açıdan “barok/rokoko yazma” türünde olup desenler yekşâh demiriyle işlenerek hacim kazandırılmıştır. (Çakmak 2021:221-248) Ön dış kapak, merkezindeki yaprak ve çiçek deseni yer alan madalyondan, üst ve yan ortalarda yer alan buketlerden tüm yüzeye dağılan ince hançereli yapraklarla bezenmiştir. Ön dış kapakta merkezdeki desenin bittiği dikdörtgen alandan içten dışa sırasıyla iki ince altın cetvel arasında yer alan zencirek sonrasında ulama bitkisel bezemeli bir bordür ve tekrar iki ince altın cetvel arasında yer alan zencirek bulunmaktadır. Merkezde yer alan dikdörtgen alandaki bezeme $\frac{1}{4}$ simetri kompozisyon esasına göre düzenlenmiştir. Bitkisel motiflerde farklı tonlarda altın kullanılmıştır. Arka iç kapak, ön dış kapağa nazaran daha sade bir süslemeye sahiptir. Arka iç kapağın merkezinde, yapraklarla çevresine madalyon oluşturan tek bir çiçek ve merkezdeki çiçekten üst ve alta uzanan yaprakların oluşturduğu tek bir bitkisel süsleme yer almaktadır. Bu bitkisel bezeme ile zencirekler arasında kalan kısımda cilt, kendi renginde bırakılarak soğuk baskı tekniği uygulanmıştır. Arka iç kapakta içten dışa doğru sırasıyla, üç tane altın cetvel, bir sıra yıldız desenli zencirek, bir sıra altın cetvel, bir sıra altın yıldız desenli zencirek ve en son olarak iki sıra altın cetvel bulunmaktadır. Miklepte, ön dış kapağın ortasındaki madalyon deseni dikdörtgen alanın kenarına gelecek şekilde konumlandırılarak ön dış kapaktaki bezemenin aynısı sürdürülmüştür. Bu bitkisel bezemenin bittiği yerden sonra sırasıyla iki altın cetvel arasında zencirek, sonrasında ulama bitkisel bezemeli bordür ve iki altın cetvel arasında zencirek yer almaktadır. Miklebin iç kısmı arka iç kapakla benzer olarak süslenmiş olup, miklebin dış kısmı ön dış kapakla uyumlu olarak yoğun süslemeye sahiptir. Cildin sertabının iç kısmında, dış kapaklarda olduğu gibi yeşil renk deri kullanılmış ve etrafı bir sıra altın zencirekli cetvelle çevrilmiştir (Şekil 3-5).

Şekil 3. Ön dış kapak.

Şekil 4. Arka iç kapak ve miklebin dış kısmı.

Şekil 5. Arka İç kapak, sertabın iç kısmı ve miklebin iç kısmı.

Tezhip Özellikleri

Kur'ân-ı Kerîmlerdeki ilk iki sayfanın süslendiği serlevhaların aksine En'âm-ı Şerîflerde ilk sayfa tek başına tezhiplenmiştir. Surenin isminin yer aldığı bu bezemeli sayfaya “unvan sayfası” denir. Ancak Kur'ân-ı

Kerim'lerde olduğu gibi serlevha tezhipli en'âm-ı şerîfler de mevcuttur (Memiş 2021: 85-99). Düzdil Kadınefendi'nin En'âm-ı Şerîf'inin "Niyet-i vird-i Delâilü'l-Hayrât" duası bulunan ilk iki sayfasından sonra gelen iki sayfası, unvan sayfası/başlık tezhibi tarzında karşılıklı olarak tezhiplenmiştir. Bu sayfalar, eserin en yoğun bezemelerinden birisine sahiptir. Metin, dendanlarla çerçevelenerek beynessütur uygulaması yapılmıştır. Beynessütur sıvama altınla boyanmış, iğne perdah uygulaması yapılmıştır. Yazının bulunduğu dikdörtgen alan, alt ve yan kısımlarda ara suyu ve bordürle çevrelenmiştir. Altın arasuyu etrafına farklı renkte altınla cetvel uygulanıp, kuzuyla tamamlanmıştır. Arasuyunun üst bitişi buket çiçeklerle sonlandırılmış, alt köşelere buket çiçekler yerleştirilmiştir. Köşelerdeki buketlerin arasında kalan kısımda üstübeçe yazılan, sûreyle ilgili bilgi yer almaktadır. Burada yer alan çiçeklerin çevresine de iğne perdah uygulaması yapılmıştır. Dış bordür, halkârî tekniğinde bitkisel olarak bezenmiştir. Yazının üstünde surenin isminin yazılı olduğu dikdörtgen alandaki sure adının bulunduğu paftanın zemini altınla boyanmış, sure ismi üstübeç mürekkebiyle yazılmıştır. Kalan kısım ise yapraklarla bezenmiştir. Dikdörtgen kısmın üstündeki taç kısmında ise geniş renk skalasıyla sepette çiçekler ve yapraklar, kompozisyonu oluşturmuştur. Taç kısmının üstünde camgöbeği zemin üzerine altınla çift tahrir/negatif tekniği uygulanmıştır (Şekil 6-7).

Şekil 6. Fatih Suresi, vr. 3b.

Şekil 7. Yâsin Suresi, vr. 4a.

Eserin âharlı kağıdı açık kahverengi renktedir. Yazılarda siyah mürekkep kullanılmıştır. Kırmızı mürekkep ise birkaç yerde ve Düzdildil Kadınefendi'nin isminin geçtiği yerlerde kullanılmıştır (Vr. 105b-106a, vr. 113b-120a). Eserin ilk sayfaları dışında, genelinde yazıların dışında sıvama altınla boyanmış sade bir kenarsuyu bulunmaktadır. Surelerin başlangıç ve bitişleri; gül, şakayık gibi çeşitli çiçeklerin kullanıldığı “şukûfe” tarzında bezenmiştir. Aynı zamanda bu kısımlarda vazoda ve sepette çiçekler, sazyolu üslubunda uzun kıvrık hançereli yapraklar kullanılmıştır. Işık-gölge ile derinlik elde edilerek için kurdele ve örgü şeritler kullanılmıştır. Bölüm başlarında ve sonlarında barok ve rokokonun karakteristik özellikleri görülmektedir. Duraklar; “mücevher”, “şeşhane”, “seberk” ve “pençhane” şeklinde oluşturulmuştur. Duraklarda iğne perdah uygulaması yapılmıştır (Şekil 12-14). Klasik dönemin temel renklerinin yerine; altın, gümüş ya da kırmızı, mavi, sarı vb. daha parlak ve canlı olmak üzere çeşitli renkler kullanılmıştır. Lacivert, bazı kısımlarda zemin rengi olarak kullanılmış, bazı zeminlerde altın, sarı, yeşil, cam göbeği ve siyah renkler kullanılmıştır.

Eserde 166 bölüm başlığı vardır. Bölüm başlıklarının zemini altınla bezenmiştir. Sure isimleri, dualar ve başlıklar üstübeç mürekkebiyle yazılmıştır. Bölüm başlıkları, eserin genel barok ve rokoko tarzını sürdürmektedir. Bölüm başlıklarının süslemesinde hançereli yaprak, hatâyî, penç motifleri, sepet, vazo, gül, krizantem, tomurcuk, zambak, papatya gibi bitkisel motifler kullanılmıştır. Şukufe tarzındaki bu süslemelerdeki ışık-gölge unsurları, süslemelere üç boyutlu bir görünüm kazandırmıştır. Bazı kısımlarda yapraklar paftaların dışına taşmıştır. Motifler genellikle tahrirli olarak çalışılmıştır. Yaprakların bulunduğu kısımlarda yer yer iğne perdah uygulaması yapılmıştır. Bölüm başlıklarının zeminlerinde sarı, cam göbeği, yavruağzı, turkuaz gibi farklı renkler kullanılmıştır. Betimlemelerin olduğu bölüm başlıklarında ise yalnızca altın zemin kullanılmıştır. Altın zeminlerde, yerine göre iğne perdah uygulaması yapılmıştır (Şekil 8-11).

Sûre ve duaların bitimiyle Mekke-Medine tasvirlerinin arasında kalan, kutsal emanetlerin tasvir edildiği sayfalarda yoğun bir süsleme yer almaktadır. Bu aralıkta altının yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu bölümdeki süslemeler, eserin diğer kısımlarındaki süsleme özellikleriyle benzerlik göstermesine rağmen farklı olarak açık mavi, açık sarı, yeşil zemin üzerine altınla çift tahrir uygulaması yapılmıştır. Yazılarda, siyah mürekkeple birlikte kırmızı mürekkep ve üstübeç mürekkebi kullanılmıştır (Şekil 15-18).

Şekil 8. Nebe suresi duası, vr. 50a.

Şekil 9. Mülk suresi, vr. 41a.

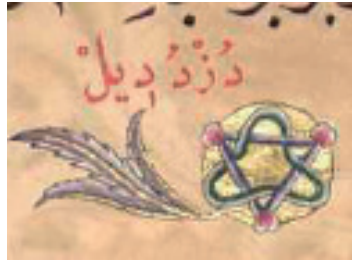
Şekil 10. Kebiru'l-mübârek lillâhi'l-kadîr duası, vr.100b.

Şekil 11. Miftâhu'l-Cennet duası, vr. 110b.

Şekil 12. Düzdildil Kadınefendi'nin isminin yer aldığı durak vr.106a, sol.

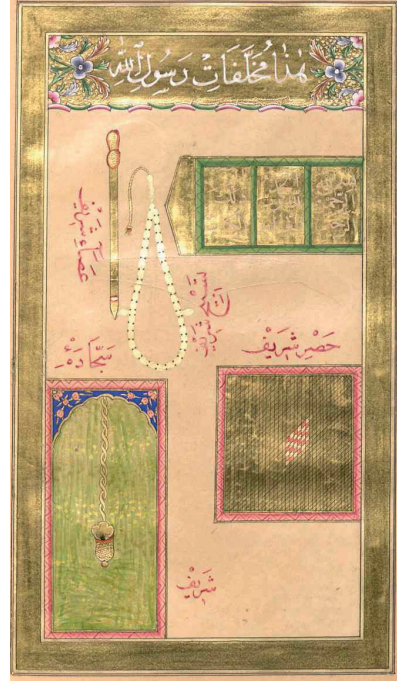
Şekil 13. Düzdildil Kadınefendi'nin isminin yer aldığı durak vr.106b, sağ.

Şekil 14. Eserdeki durak tezhiplerinden bazıları.

Şekil 15. Pençe-i Hazret-i Muhammed, vr.204b.

Şekil 16. Muhallefât-ı Rasulullah, vr.206b.

Şekil 17. Mührü'n-nübüvve, vr. 189b.

Şekil 18. Tûbâ Ağacı, vr. 208b.

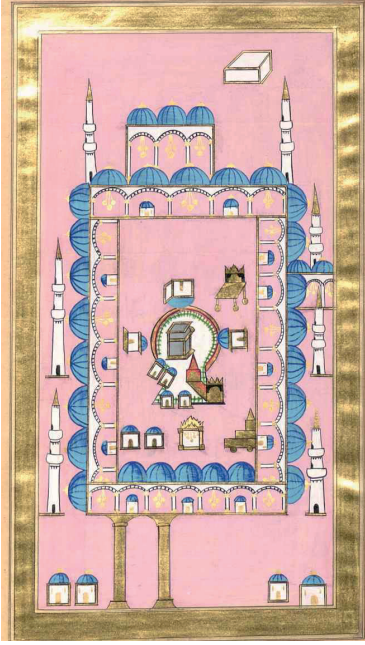
Minyatür Özellikleri

Eser, 61 minyatür içermektedir. Sürelerin ve duaların bitmesiyle başlayan kısımda Allah ve Muhammed lafızları, dört halifenin isimleri, Aşere-i Mübeşşere isimleri, Zülfikâr-ı Ali, Mührü'n-Nübüvve, Kadem-i Şerif, Naleyn-i Şerif, Muhallefât-ı Rasûl, Hırka-i Şerif, Sancak-ı Şerif, Pençe-i Muhammed, Şecerat-i Tûbâ, Asâ-i Musa, Şecerat-i Hurmâ-i Şerif, Şekl-i Ayn-ı Ali, Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebî tasvirleri yer almaktadır (Vr. 191b-219a). Dönemin diğer benzer özellikteki yazmalarının minyatürlerine göre Düzdildil'in yazmasındaki tasvirler daha ince bir işçiliğe sahiptir. Minyatürlü sayfalarda diğer ara sayfalarda olduğu gibi altın kenarsuyu çevresine farklı renkte altın cetvel uygulanıp, kuzu çizgisiyle tamamlanmıştır. Minyatürlerde; altın, yeşil, siyah, pembe, mavi, kahverengi, sarı renkleri ve tonları kullanılmıştır.

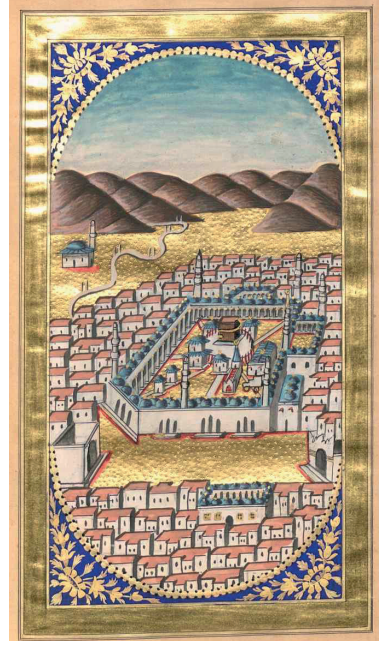
Göloğlu, geç Osmanlı döneminde Mekke, Medine ve Kudüs tasvirleri üzerine yaptığı çalışmada, bu tasvirleri çoklu görünüm, paralel görünüm, perspektif görünüm ve fotoğrafik görünüm olmak üzere dört ayrı kategoriye ayırmıştır (Göloğlu 2018: 404). Düzdildil'in En'âm-ı Şerif'inde iki farklı Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebî minyatürü bulunmaktadır. Bu Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebî minyatürleri, bu kategorizasyona göre çoklu görünümde-ortografik (dikey) izdüşümde (Şekil 19 ve 21) ve paralel görünümde-aksonometrik, eğik izdüşümde (Şekil 20 ve 22) oluşturulmuştur. Eserde yer alan minyatürler, dönemin diğer yazma eserlerindeki minyatürlerde olduğu gibi dönemin duvar resimleriyle benzer özellikler göstermektedir (Arik 1976: 120).

Vr. 211b'de ve vr. 212a'da görüldüğü üzere, paralel temsille tasvir edilen Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebî minyatürlerinde dağlarda, gökyüzünde ve kubbelerde ışık-gölge kullanılmıştır (Şekil 20/22). Bu iki minyatür, dikdörtgen sınır içerisinde oval bir çerçeve içine yerleştirilmiştir. Bu çerçeveden altın kenarsuyuna geçişte, lacivert zemin üzerine altın renginde, yazma eserin genel bezeme tarzında bitkisel süsleme yer almaktadır.

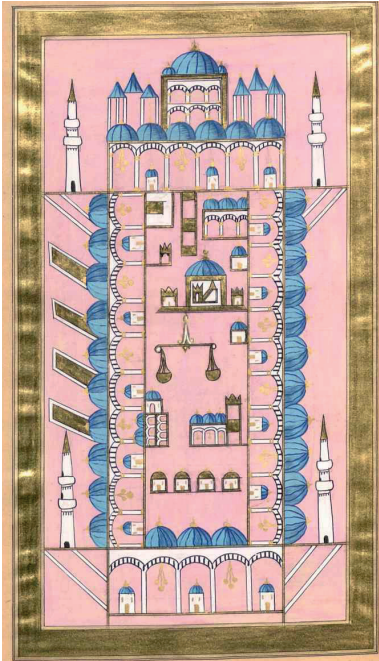
Eserde yer alan Kâbe ve Mescid-i Nebî minyatürleri dışındaki minyatürler ise iki boyutlu olarak resmedilmiştir. Bu minyatürlerde yoğun olarak altın rengi ve eserin genelinde kullanılan renk skalası kullanılmıştır (Şekil 15-18).

Şekil 19. Mescid-i Haram minyatürü,
vr. 217b.

Şekil 20. Mescid-i Haram minyatürü,
vr. 211b.

Şekil 21. Mescid-i Nebî minyatürü, vr. 218a.

Şekil 22. Mescid-i Nebî minyatürü, 212a.

Sonuç

İncelediğimiz En'âm-ı Şerif, hâmisinin harem mensubu bir kadın olması, üstün süsleme özelliklerine sahip olması, tasavvufî birkarakter taşıması açılarından 19. yüzyıl dua kitaplarının önemli örneklerinden birisidir. Bu eserin incelenmesi, 19. yüzyıl En'âm-ı Şeriflerinin içerikleri, sanatkarları ve süsleme özellikleri hakkında bilgi sahibi olmamıza katkı sağlamıştır.

Düzdil Kadınefendi'nin 19 yaşında vereme yakalanıp vefat etmesi, vefat etmeden hemen önce bu eserin tamamlanmış olması, eserin içerisinde şifayı talep eden duaların, tılsım mühürlerinin, vefklerin yer alması, Düzdil Kadınefendi'nin şifa bulmak amacıyla böyle bir eser tertip ettirdiğine işaret etmektedir. Kafkasya'dan saraya gelen bir cariyenin, sonrasında kadınefendiliğe yükselerek bu denli dînî ve tasavvufî içeriğe sahip, pahası yüksek ve üstün süsleme özelliklerine sahip bir eser tertip ettirmesi, Osmanlı haremdeki kültürel, sanatsal ve tasavvufî arka plana dair bilgi vermektedir. Yazmanın lüks sayılabilecek süsleme unsurlarına sahip olması, Düzdil Kadınefendi'ye tahsis edilen malî imkanların fazlalığına ve bu dönemdeki harcama kültürüne işaret etmektedir.

Düzdil'in En'âm-ı Şerif'inin hattat ve müzehhibine dair gerçekleştirdiğimiz araştırma, sadece eserin sanatkarlarına dair bilgi sahibi olmamızı sağlamamış aynı zamanda 19. yüzyıl sanatkarlarının kimliklerine, hoca-talebe ilişkilerine dair aydınlatıcı veriler sunmuştur. 19. yüzyıl dua kitaplarına ve özelde En'âm-ı Şeriflere dair gerçekleştirilen çalışmalar genellikle eserlerin tek bir açıdan incelenmesine dayalıdır. Bu tarz yazma eserler; eserlerin içeriğine, hâmisine, sanatkarlarına, tarihi arka planına dair veriler göz ardı edilerek genellikle yalnızca kitap sanatları açısından incelenmekte, bu da yazma eserleri anlamada daha dar bir perspektif sunmaktadır. Bu eserlerin yalnızca kitap sanatları açısından değil, eserin hamîsi, sanatkarları, içeriği ve döneminin tarihi arka planı gözetilerek incelenmesi, bu araştırmaların gerçekleştirilirken arşiv belgelerinin kullanılması, daha geniş bir perspektifle konuya bakılmasını ve kapalı kalmış pek çok noktanın aydınlatılmasını sağlayacaktır.

Bu yazma eseri temel alarak Osmanlı haremdeki kadınların kitap hâmilliğini ve tasavvufî bağlantılarını kısmen aydınlatmak, bu makaleyi yazarken en başta hedeflediğimiz amaçlardandı. Fakat bu yazma eserde Düzdil Kadınefendi'nin adının geçmesi, eserin içerisinde tasavvufî unsurların yer alması, bu amacı gerçekleştirmek için yeterli bir kaynak oluşturmadı.

Osmanlı'da saray kadınlarının kitap hâmilliğine, tasavvufî bağlantılarına dair yeni veriler ortaya koymak, gerçekleştirilecek daha geniş kapsamlı çalışmalarla mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

Algar, Hamit (1997). "Halidiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*-XV, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Arık, Rüçhan (1976). *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Ankara: İş Bankası Yayınları.

Atalar, Münir (1981). "Osmanlı Padişahları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24.

Atasoy, Nurhan (2005). *Derviş Çeyizi: Türkiye'de Tarikat Giyim Kuşam Tarihi*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Bain, Alexandre (1999). *The Late Ottoman En'am-ı Şerif: Sacred Text And Images in an Islamic Prayer Book*, University of Victoria, Doktora Tezi.

Başagaoglu, İbrahim (2003). "Maltepe Asker Hastanesi", *IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi-Kongreye Sunulan Bildiriler (18-20 Eylül 1996)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Bozhüyük, Mehmet Emin (1998). "Hurûf". *TDV İslam Ansiklopedisi*-XVIII, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Brookes, Douglas Scott (2008). *The Concubine, The Princess, And The Teacher: Voices From The Ottoman Harem*, Texas, University of Texas Press.

Çakmak, Yasin (2021). "Türk Cilt Sanatında Yazma Kavramı". *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 13, 221-248.

Çelebi, İlyas (1997). "Havas İlmi". *TDV İslam Ansiklopedisi*-XVI, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Çelebi, İlyas (2012). "Vefk". *TDV İslam Ansiklopedisi*-XXXXII, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Derman, Fatma Çiçek (2013). "Osmanlı İstanbul'unda Bezeme Sanatı", *I. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri (29 Mayıs-1 Haziran 2013)*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Derman, Uğur (1988). “Abdullah Zühdi Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi-I*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Derman, Uğur (1994). “Sultan II. Abdulhamid Devri’nde Hat ve Tezyini Sanatlarımız”, *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri Bildirileri (27-29 Mayıs 1992)*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Derman, Uğur (2021). “Ravza-i Mutahhare’nin Hattatı: Abdullah Zühdi Efendi”. *Fikriyat Dergisi*.

Devellioğlu, Ferit (2012). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara: Aydın Kitabevi.

Göloğlu, Sabiha (2018). *Depicting The Holy: Representations Of Mecca, Medina, And Jerusalem In The Late Ottoman Empire*, Koç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.

Gruber, Christian (2014). “The Rose of the Prophet: Floral Metaphors in Late Ottoman Devotional Art”, *Envisioning Islamic Art and Architecture*, Leiden, Brill.

Güler, Semra (2017). *Türkiye Kütüphanelerindeki Delâ’ilü’l-Hayrât’larda Münyatür*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa.

Harun Açıba. 2007. *Kadınefendiler (1839-1924)*, İstanbul: Profil Yayınları.

Huart, Clément (1908). *Les Calligraphes et Les Miniaturistes De L’orient Musulman*, Paris.

Hülagü, Mehmet Metin; Batmaz, Şakir ve Alan, Gülbadi (2011). *Devr-i Hamid: Sultan II. Abdülhamid*, C. 5, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.

Işık, Emin (1995). “En’âm Sûresi”. *TDV İslam Ansiklopedisi-XI*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Kınlı, Süleyman (2007). *Hat ve Hattâtân’da Osmanlı Hattatları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Konyalı, İbrahim Hakkı (1977). *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, C. 1, İstanbul: Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yayınları.

Memiş, Mehmet (2021). “Sanatlı Yazma Kitaplardan En’âm-ı Şerifler ve Özellikleri”, *Sadırlardan Satırlara Hat Sanatı ve Hattatlar*, İstanbul: Divan Kitap.

Özkeçeci, İlhan ve Özkeçeci, Şule Bilge (2022). *Türk Sanatında Tezhip*, İstanbul: Yazıgen Yayınları.

Parladır, H. Saim (2014). “19. Yüzyıla Ait El Yazma bir Dua Kitabı Bağlamında Büyü-Din İlişkisi”. *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi* 12.

Rebhan, Helga (2010). *Die Wunder der Schöpfung: Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek aus dem islamischen Kulturkreis*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.

Sakaoğlu, Necdet (2015). *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, İstanbul: Alfa Yayınları.

Sami, Şemseddin (1899). *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: İkdam Matbaası.

Sübev, Orlin (2006). *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Süreyya, Mehmed (1996a). *Sicil-i Osmânî*. C. 1, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Süreyya, Mehmed (1996b). *Sicil-i Osmânî*. C. 5, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Şapolyo, Enver Behnan (1964). *Mezhepler ve Tarikatler Tarihi*, İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Tanıncı Zeren (2009). “Başlangıcından Osmanlı’ya Tezhip Sanatı”, *Hat ve Tezhip Sanatı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Tanman, Baha (1991). “Bâlâ Külliyesi”. *TDV İslam Ansiklopedisi-IV*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Topaloğlu, Nuri (2003). “Hazreti Peygamber’in Zatı ve Eşyası ile Teberrük Meselesi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1.

Uluçay, Mustafa Çağatay (1980). *Padişahın Kadınları ve Kızları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Uludağ, Süleyman (1997a). “Halidiyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi-XV*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Uludağ, Süleyman (1997b). “Hasan-ı Basri”. *TDV İslâm Ansiklopedisi-XVI*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Uludağ, Süleyman (2019). “Câmî, Ahmed-i Nâmekî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi-VII*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Uzluk, Şehabettin (1924). “Türk Ressamları (Tevfik Paşa)”, *Milli Mecmua* 13.

Ünver, Ahmet Süheyl (1955). *Ustası ve Çırağıyla Hezargradlı Zâde Ahmed Atullah Hayatları ve Eserleri*, İstanbul: Kemal Matbaası.

Ünver, Ahmet Süheyl (1981). “Geçen Asırda Türk Süsleme Sanatımızın Mümtaz Simalarından Mücellitbaşı Salih Efendi” 13, 237-53.

Yavaş, Doğan (2012). “Bursa Ulu Cami”. *TDV İslam Ansiklopedisi-XXXXII*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Yazıcı, Tahsin (1994). “Ebû Saîd Ebu'l-Hayr”. *TDV İslam Ansiklopedisi-X*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Yıldız, Abdulvahap (2022). “Sultan Abdülmecid’in Ahmed Kuddûsî ve Dönemin Sûfileriyle Münasebetler”, *Harran İlahiyat Dergisi* 48, 131-46.

Yücer, Hür Mahmut (2003). *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, İstanbul: İnsan Yayınları.

Arşiv ve Kütüphane Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektûbî Kalemi, Nezâret ve Devâir Yazışmalarına Ait Belgeler, (A.MKT.NZD.), 270/49.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektûbî Kalemi, Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri (A.MKT.MHM.), 169/68.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektûbî Kalemi, Umum Vilâyet Yazışmalarına Ait Belgeler (A.MKT.UM.), 497/27.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vâlâ (MVL), 766/63.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrâde Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.), 486/22041.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter (TSMA.d), 334.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Evkaf (C.EV.), 51/2535.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emiri Mustafa III (AE.SMST.III.), 11/1079.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emiri Mustafa III (AE.SMST.II.), 137/10767.

Münih, Bavyera Eyalet Kütüphanesi, Cod.turc.553.

Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal Valide Sultan.33.

İnternet Kaynakları

<https://www.ketebe.org/sanatkari/osman-yumni-efendi-708>

<https://www.fikriyat.com/yazarlar/ugur-derman/2021/03/19/ravza-i-mutahharenin-hattati-abdullah-zuhdi-efendi>

<https://www.fikriyat.com/yazarlar/ugur-derman/2021/03/19/ravza-i-mutahharenin-hattati-abdullah-zuhdi-efendi>.

<https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00039219>.